

afkeer van een ‘al te finalistische benadering van de thematiek’ (6) heeft geleid tot een al te snel voorbijgaan aan politiek explosieve kwesties waarbij het degeneratiedenken een rol speelde. Juist in een complexe natie als België dringen die zich op, zeker wanneer Leen Beyers in zijn bijdrage het degeneratiedenken verbindt met ‘rasdenken’. Zo laat hij zien hoe de anti-Vlaamsgezinde legerarts Emile Houzé in 1887 een aangeboren inferioriteit van de Vlamingen suggereerde op grond van een groter aantal tuberculose-patiënten in dat deel van het land. Een denkwijze die Vlaamsgezinde artsen na de Eerste Wereldoorlog op hun beurt oppakten ten voordele van een ‘Vlaams ras’.

Het artikel van Beyers, evenals de inspirerende beschouwingen van Liesbet Nys en Raf de Bont en de pakkende epiloog van Jo Tollebeek zijn alle eerder gepubliceerd, onder meer in dit tijdschrift. De vraag of herdruk en samenvoeging van de artikelen een meerwaarde oplevert kan zonder meer positief beantwoord worden. Niet alleen worden de onderlinge relaties en overlappingsen tussen verschillende onderzoeksvelden en praktijken beter zichtbaar, maar ook de gedeelde contacten en overeenkomstige inspiratiebronnen van de historische personages worden erdoor verhelderd. Juist daarom is het jammer dat in deze goed verzorgde en mooi geïllustreerde uitgave een index van personen, instituten en begrippen ontbreekt.

Barbara Henkes

A. le Coq, *Wat vlied’ of bezwijk’. Het vrijzinnige kerklied in Nederland 1870-1973* (Dissertatie Groningen 2004, Theologie en geschiedenis; Kampen: Kok, 2005, 492 blz., € 34,90, ISBN 90 435 1071 8).

De stichtelijke liedcultuur kan op geheel eigen wijze een bijdrage leveren aan het beschrijven van de Nederlandse religiegeschiedenis. Vooral de laatste drie decennia zijn diverse grotere en kleinere studies verschenen waarbij het lied bestudeerd werd als een vindplaats van (ontwikkelingen in) theologie en vroomheid. Op 13 januari 2005 promoveerde Adri le Coq (geboren in 1929) aan de Rijksuniversiteit te Groningen op het proefschrift *Wat vlied’ of bezwijk’*. Het is een boeiende studie naar het vrijzinnige kerklied in Nederland in de periode 1870-1973, waarnaar tot op heden vrijwel geen onderzoek is gedaan. Het vrijzinnige lied wordt in de dissertatie bestudeerd aan de hand van drie liedbundels die de Nederlandse Protestantenvbond (NPB) in 1882, 1920 en 1944 uitgaf en die primair bestemd waren voor gebruik in godsdienstige samenkomsten. In chronologische volgorde van publicatie onderzoekt Le Coq de theologische en hymnologische betekenis van deze liedboeken. Hij besteedt dus uitsluitend aandacht aan ‘kerkliederen’, dat wil zeggen: aan liederen die primair bedoeld waren voor gebruik in de samenkomst van de gemeente (‘kerkdiensten’). Deze restrictie is begrijpelijk omdat zij het onderzoeksgebied afbakt. Maar het is de vraag of de beperking niet wat geforceerd en te artificieel is voor de vrijzinnige liedcultuur. Voor het orthodox-protestantisme is het onderscheid tussen kerkliederen en overige stichtelijke liederen relevant; daar werd het niet zingen van andere liederen dan berijmde psalmen in de liturgie veelal gezien als sijnbolet van rechtzinnigheid. Maar binnen het vrijzinnig protestantisme speelde dit

verschil geen rol van betekenis. Typerend hiervoor is wellicht dat de NPB naast de drie liedboeken die Le Coq bespreekt, alleen nog een paar bundels uitgegeven heeft die specifiek voor de jeugd bestemd waren, zoals *Liedereren voor catechisatiën en zondagscholen* (1877-1878) en *Lenteleven* (1891). Blijkbaar was er geen behoefte aan afzonderlijke, niet-liturgische liedbundels.

De studie is helder gestructureerd en kent zes hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk beschrijft hoe binnen het vrijzinnig-protestantisme tijdens de negentiende eeuw behoefte ontstond aan een eigen liedbundel die voldeed aan modern-theologische opvattingen en idealen. De liederen moesten niet dogmatisch zijn, maar wel artistieke kwaliteiten hebben en ze dienden vooral om de godsdienstige gevoelens van de individuele gelovige weer te geven. De gewenste bundel, *Godsdienstige liederen*, verscheen in 1882. Aan dit liedboek besteedt Le Coq in hoofdstuk 2 uitgebreid aandacht. Hij beschrijft de ontstaansgeschiedenis, de theologische inhoud, en de receptie van de bundel. Tevens wordt relevante informatie gegeven over de personen die de bundel samenstelden. Opmerkelijk is dat Le Coq de gepubliceerde redevoering die B. Tideman Jzn. op 25 maart 1883 hield over de *Godsdienstige liederen* niet noemt of bespreekt. In de volgende twee hoofdstukken worden op gelijke wijze als in hoofdstuk 2 achtereenvolgens behandeld de *Vervolgbundel godsdienstige liederen* (1920) en de *Liedererbundel van den Nederlandschen Protestantenvbond* (1944). Karakteristiek voor de *Vervolgbundel* is vooral de opname van liedteksten van Jacqueline van der Waals en van melodieën van Julius Röntgen. Meer dan de vorige twee bundels droeg de *Liedererbundel* uit 1944 een kerkelijk karakter. Aan deze bundel werkten trouwens vrijwel alle organisaties van vrijzinnige signatuur mee.

Lezenswaard in de studie vind ik vooral de theologische analyses die Le Coq van de liedbundels geeft. Daarbij heeft hij ook goede aandacht voor verschuivingen in het vrijzinnig-theologische denken. Boeiend is te lezen hoe theologische verschillen tussen rechtse en linkse stromingen binnen het vrijzinnig-protestantisme tot uiting komen in de (gewenste) liedcultuur. Le Coq concludeert onder meer dat het rechts-vrijzinnige element altijd gedomineerd heeft. De strijd tussen linkse en rechtse vrijzinnige groeperingen heeft voortbestaan tot en met de verschijning van het *Liedboek voor de kerken* (1973). Hoofdstuk 5 beschrijft hoe de vrijzinnig-protestanten betrokken zijn geraakt bij de totstandkoming van dit interkerkelijke liedboek en hoe zij tenslotte — ondanks forse bezwaren en kanttekeningen — dit liedboek als het hunne hebben aanvaard. Deze aanvaarding werd vooral ingegeven door het feit dat het *Liedboek* oecumenisch was. En de vrijzinnigheid wilde een stroming binnen die oecumene zijn. De acceptatie van het *Liedboek* betekende wel het einde van het streven naar liedboeken met een specifiek vrijzinnige signatuur. Hoofdstuk 6 maakt de balans van het onderzoek op. Vooral omdat veel lezers de besproken bundels niet onder handbereik hebben, is het waardevol dat in de bijlage (313-492) alle teksten opgenomen zijn van de liederen die in het boek besproken worden.

De dissertatie van Le Coq voorziet in een leemte die was blijven bestaan nadat in 1997 mijn studie over het stichtelijk lied bij orthodox-protestanten in de periode 1866-1938 was verschenen. Le Coq heeft zowel verschillen als overeenkomsten met de orthodox-protestantse liedcultuur aangetoond of bevestigd. Een overeenkomst is bijvoorbeeld de negentiende-eeuwse gedachte dat het vierstemmig zingen van liederen, onder andere op

zangverenigingen, op den duur tot verbetering van de gemeentezang in de kerken moest leiden. Le Coq concludeert dat in de loop van de twintigste eeuw de waardering voor de psalmen bij vrijzinnig protestanten toenam. Ook bij andere protestantse groepen ontstond hernieuwde belangstelling voor de psalmen, zoals tot uiting kwam in het verschijnen van diverse nieuwe psalmberijmingen. Een markant verschil dat Le Coq bevestigt, is dat vrijzinnigen in tegenstelling tot hun orthodoxe broeders veel waarde hechtten aan een goede artistieke kwaliteit van de liederen.

J. Smelik

C. de Westenholz, *Albert Vogel. Voordrachtskunstenaar (1874-1933)* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2003, 383 blz. + cd, € 34,95, ISBN 90 5356 621 X).

De biografie die Caroline de Westenholz schreef over Albert Vogel, specialist in de solovoordracht van avondvullende drama's, is nogal slordig geredigeerd. Zo vermeldt de colofonpagina dat het boek in 2002 ook verschenen is als proefschrift, onder de titel *Albert Vogel, voordrachtskunstenaar (1874-1933). Een onderzoek naar retorica en voordrachtskunst in het eerste kwart van de twintigste eeuw*. In werkelijkheid gaat het hier om een ingrijpend omgewerkte versie, die met reden zonder de oorspronkelijke ondertitel is gepubliceerd. Wel zegt De Westenholz in de inleiding dat ze de ooit door W. van den Berg opgeworpen vraag wil gaan beantwoorden of de carrière van Vogel 'een uitzondering [is] of eerder representatief voor al die woordkunstenaars die aan het begin van deze [twintigste] eeuw het voor het zeggen hadden.' (12) Maar verder komt ze niet meer met zoveel woorden op die kwestie terug en concentreert ze zich voornamelijk op Vogel zelf.

In haar inleiding legt De Westenholz wel een relatie tussen de voordrachtskunst en de klassieke retorica. Woordkunst als die van Albert Vogel had zijn wortels echter veeleer in de 'orale cultus' van de negentiende eeuw, een cultus die voor een belangrijk deel zijn beslag kreeg in de lokalen van Nutsdepartementen en nieuwerwetse rederijkerskamers. Niet toevallig gaf Vogel in 1889 zijn eerste proeven van literaire declamatie in zo'n aan voordracht en toneel gewijde vereniging, die hij als Haarlemse HBS-er zelf had opgericht. Het is dan ook jammer dat De Westenholz deze rederijkers- en voordrachtscultuur slechts vluchtig en lacuneus bespreekt, en bijvoorbeeld geheel voorbijgaat aan wat Oscar Westers daar recentelijk over schreef. (Westers' dissertatie *Welsprekende burgers. Rederijkers in de negentiende eeuw* (Nijmegen: Vantilt, 2003), kon ze uiteraard nog niet verwerken.)

Veel beter laat ze uit de verf komen hoe Vogel zich als individueel voordrachtskunstenaar een weg baande in het professionele circuit: zowel met een groot talent als met een sterk ontwikkeld gevoel voor *public relations*. Zo noemde hij zich 'Kammerrezitator' van koningin Elisabeth van Roemenië, een eretitel die hij op een van zijn internationale tournees had verworven en die hij levenslang zou blijven voeren. Aldus gaf hij extra voedsel aan zijn roem, zoals hij dat ook deed met wat hij naliet aan documentatie.

Vogels persoonlijke archief bevat promotiemateriaal, knipsels, brieven en andere manuscripten, boeken, programma's, portretten, toneelfoto's en geluidsopnames. Natuurlijk heeft De Westenholz die nalatenschap gebruikt als een rijke bron van informatie. Zo is

zangverenigingen, op den duur tot verbetering van de gemeentezang in de kerken moest leiden. Le Coq concludeert dat in de loop van de twintigste eeuw de waardering voor de psalmen bij vrijzinnig protestanten toenam. Ook bij andere protestantse groepen ontstond hernieuwde belangstelling voor de psalmen, zoals tot uiting kwam in het verschijnen van diverse nieuwe psalmberijmingen. Een markant verschil dat Le Coq bevestigt, is dat vrijzinnigen in tegenstelling tot hun orthodoxe broeders veel waarde hechtten aan een goede artistieke kwaliteit van de liederen.

J. Smelik

C. de Westenholz, *Albert Vogel. Voordrachtskunstenaar (1874-1933)* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2003, 383 blz. + cd, € 34,95, ISBN 90 5356 621 X).

De biografie die Caroline de Westenholz schreef over Albert Vogel, specialist in de solovoordracht van avondvullende drama's, is nogal slordig geredigeerd. Zo vermeldt de colofonpagina dat het boek in 2002 ook verschenen is als proefschrift, onder de titel *Albert Vogel, voordrachtskunstenaar (1874-1933). Een onderzoek naar retorica en voordrachtskunst in het eerste kwart van de twintigste eeuw*. In werkelijkheid gaat het hier om een ingrijpend omgewerkte versie, die met reden zonder de oorspronkelijke ondertitel is gepubliceerd. Wel zegt De Westenholz in de inleiding dat ze de ooit door W. van den Berg opgeworpen vraag wil gaan beantwoorden of de carrière van Vogel 'een uitzondering [is] of eerder representatief voor al die woordkunstenaars die aan het begin van deze [twintigste] eeuw het voor het zeggen hadden.' (12) Maar verder komt ze niet meer met zoveel woorden op die kwestie terug en concentreert ze zich voornamelijk op Vogel zelf.

In haar inleiding legt De Westenholz wel een relatie tussen de voordrachtskunst en de klassieke retorica. Woordkunst als die van Albert Vogel had zijn wortels echter veeleer in de 'orale cultus' van de negentiende eeuw, een cultus die voor een belangrijk deel zijn beslag kreeg in de lokalen van Nutsdepartementen en nieuwerwetse rederijkerskamers. Niet toevallig gaf Vogel in 1889 zijn eerste proeven van literaire declamatie in zo'n aan voordracht en toneel gewijde vereniging, die hij als Haarlemse HBS-er zelf had opgericht. Het is dan ook jammer dat De Westenholz deze rederijkers- en voordrachtscultuur slechts vluchtig en lacuneus bespreekt, en bijvoorbeeld geheel voorbijgaat aan wat Oscar Westers daar recentelijk over schreef. (Westers' dissertatie *Welsprekende burgers. Rederijkers in de negentiende eeuw* (Nijmegen: Vantilt, 2003), kon ze uiteraard nog niet verwerken.)

Veel beter laat ze uit de verf komen hoe Vogel zich als individueel voordrachtskunstenaar een weg baande in het professionele circuit: zowel met een groot talent als met een sterk ontwikkeld gevoel voor *public relations*. Zo noemde hij zich 'Kammerrezitator' van koningin Elisabeth van Roemenië, een eretitel die hij op een van zijn internationale tournees had verworven en die hij levenslang zou blijven voeren. Aldus gaf hij extra voedsel aan zijn roem, zoals hij dat ook deed met wat hij naliet aan documentatie.

Vogels persoonlijke archief bevat promotiemateriaal, knipsels, brieven en andere manuscripten, boeken, programma's, portretten, toneelfoto's en geluidsopnames. Natuurlijk heeft De Westenholz die nalatenschap gebruikt als een rijke bron van informatie. Zo is